

Creixement econòmic, burgesia i creixement urbà a la València de la Restauració (1874-1931)*

per J. Sorribes

OBJECTIU DE LA RECERCA

La recerca portada a cap, els encerts i les insuficiències de la qual s'intenten sintetitzar en aquest treball, tenia com a objectiu fonamental oferir una explicació satisfactòria de com i per què es produeix el trànsit de la ciutat pre-capitalista a la ciutat capitalista en el cas concret de la ciutat de València. La informació prèvia existent permetia d'intuir amb claredat que ens trobàvem davant d'un cas força singular en la mesura que la base econòmica del desenvolupament urbà era complexa i, sobretot, no existia un procés d'industrialització que conferís al desenvolupament urbà característiques similars a les que es produïen a les ciutats «industrials». Urbanització capitalista sense industrialització podria ser la situació a explicar, cosa que obligava a rompre esquemes simplistes i a adoptar un concepte ampli del terme «revolució industrial» tot lligant-lo al desenvolupament desigual del capitalisme no solament en l'aspecte sectorial sinó també en l'espacial.

Aprofundir aquesta temàtica requeria no tan sols incrementar de manera substancial la informació empírica disponible, sinó també «dissenyar» un model interpretatiu global que permetés d'identificar les variables bàsiques i llurs interrelacions a fi de poder organitzar la pròpia recerca d'informació i donar-li, per tant, una estructura. El disseny d'aquest model interpretatiu global —la representació gràfica del qual s'inclou— es realitzà a partir d'una metodologia «sistèmica» tot identificant un sistema exterior i un sistema urbà que al seu torn era compost per quatre subsistemes: el subsistema de creixement econòmic (SCE), el subsistema de creixement demogràfic i de transformació de l'estructura social (SCP), el subsistema de transició urbana (STU) i el subsistema de gestió urbana (SGU). L'especificació de les variables rellevants de cada sis-

* Aquest treball constitueix un resum d'un altre de molt més ampli elaborat en el període desembre 1979 - març 1982, en desenvolupament de la Beca de Recerca concedida per la Fundació Joan March. S'ha intentat centrar el resum en els aspectes metodològics en la creença que constituïen l'aportació més rellevant i també davant la impossibilitat material de descriure els resultats obtinguts en la investigació de manera comprensible en un article de tan reduïdes dimensions.

tema i subsistema i de les relacions de causalitat entre elles constituïen d'aquesta manera el model interpretatiu global que es dissenyà primer com a hipòtesi i que fou rectificat a la llum dels resultats de la recerca.

Existeix, d'altra banda, una concepció teòrica bàsica que determina la metodologia emprada i que cal explicar. Aquesta concepció podria sintetitzar-se dient que la producció de l'espai urbà, com tot procés social i dinàmic, no pot explicar-se sinó a partir de la comprensió de les estratègies i pràctiques —històricament determinades— dels agents urbans públics i privats que intervenen en el procés i de les contradiccions i conflictes que generen. La introducció al subsistema té precisament com a objectiu dotar el model interpretatiu global d'aquesta doble dimensió (dinamicitat i dependència de les transformacions de les estratègies i pràctiques dels agents urbans) sense la qual l'anàlisi perdria capacitat explicativa.

En darrer lloc, i de manera estretament lligada a aquesta concepció teòrica, la recerca perseguia una última finalitat: constatar fins a quin punt el model de transició urbana de la ciutat de València durant el període d'estudi podia explicar-se en bona mesura a partir de les característiques específiques de la classe dominant a la ciutat de València, com a agent social determinant del model de creixement econòmic-poblacional i de transició urbana, en permanent confrontació amb els interessos, estratègies i pràctiques del que hem vingut a anomenar les classes «subalternes». Aquesta anàlisi de la classe dominant hauria de permetre d'establir les semblances i diferències amb el «cas» de Barcelona —amb les necessàries matisacions— i, en concret, poder establir fins a quin punt en el nostre cas té lloc la formació d'un «bloc urbà dominant», element explicatiu —a la Barcelona del primer terç del segle xx— de les transformacions urbanes que van tenir lloc.

EL MARC GENERAL

Abans d'entrar en l'anàlisi del model de transició cal definir el marc general en el qual s'emmarca la recerca. Aquest marc general té diversos continguts diferents. En primer lloc existeix un marc general teòric que té relació amb la teoria general de la urbanització capitalista. Segonament, la ciutat de València ocupa el primer lloc en la jerarquia urbana d'un territori —el País Valencià— les transformacions territorials del qual influeixen (i són influïdes) en el creixement urbà de la ciutat, i el model de desenvolupament econòmic del qual determina també la base econòmica del creixement de la ciutat, sense oblidar que aquest model de desenvolupament econòmic respon al desenvolupament desigual del capitalisme en el conjunt internacional i estatal i, per tant, a la divisió espacial del treball. Finalment, la normativa urbanística d'àmbit estatal té una notable incidència en el procés de transició urbana de la ciutat de València durant el període analitzat.

EL MODEL DE CREIXEMENT ECONÒMIC-DEMOGRÀFIC

L'anàlisi del procés de transició de la ciutat de València de ciutat pre-capitalista a ciutat capitalista ha de començar lògicament per l'estudi del model

de creixement econòmic de la ciutat i dels canvis demogràfics que aquest creixement econòmic origina. El desenvolupament de les forces productives que té lloc a l'espai urbà és l'element dinàmic que explica els modes i el ritme de la transformació urbana de la ciutat sense oblidar els nombrosos efectes de *feedback* que el desenvolupament de la urbanització té sobre el creixement econòmic de la ciutat.

A) *Model de creixement econòmic*

Una de les principals ensenyances que proporciona l'anàlisi de les fonts de creixement és la dificultat d'aplicar les teories de creixement urbà existents. La complexitat del procés fa que no pugui explicar-se el creixement econòmic de la ciutat únicament a partir de la teoria de la base d'exportació ni tampoc a partir de les aproximacions teòriques que consideren l'oferta de factors productius com a causa bàsica del creixement.

En efecte, en base a la informació disponible procedent en uns casos d'altres recerques i en uns altres casos de la investigació pròpia, hom pot arribar a identificar amb certa facilitat el que podrien considerar-se com les «fonts» bàsiques del creixement econòmic de la ciutat de València durant el període d'estudi. Aquestes serien bàsicament:

a) *el desenvolupament del comerç i els serveis* en correspondència amb el rol de «ciutat central» que correspon a la ciutat de València en relació amb el seu *hinterland* agrícola.

b) *el comerç d'exportació*, sobretot —encara que no exclusivament— de productes agrícoles. Aquest comerç es desenvolupa de manera important —recolzant-se en la infraestructura portuària— com a conseqüència de la formació al País Valencià d'una agricultura especialitzada en productes d'exportació. El desenvolupament del comerç d'exportació va tenir, d'altra banda, importants efectes d'«arrossegament» sobre altres sectors de l'activitat econòmica com el creixement de la xarxa ferroviària i la construcció naval.

c) *el desenvolupament de la base industrial*, que, malgrat no poder-se considerar com l'element motor del creixement econòmic de la ciutat, ateny un notable desenvolupament com ho proven tant les dades de població activa, com les informacions disponibles. Aquest desenvolupament industrial es produeix tant per creixement d'activitats artesanals preexistents (tèxtil, sedera, ventalls, mobles, adob de pells, etc.) com per efecte d'arrossegament del desenvolupament agrícola (maquinària agrícola, construcció naval, química, etc.).

El tema bàsic de la contribució relativa del desenvolupament industrial de la ciutat a l'explicació global del creixement econòmic de València resta necessàriament obert en la mesura que caldria una quantificació més exacta de la importància de l'activitat industrial, dels efectes multiplicadors produïts i del comportament de la inversió productiva. L'evident importància del comerç quotidià i dels serveis —lligada al funcionament del model del *central place*—, la important acumulació de capital realitzada en el sector exportador agrícola i en els negocis urbans i la presència a la ciutat de València (en el pla personal i institucional) de forts interessos agraris així com el caràcter fonamentalment agrícola del *hinterland* immediat són fets que poden distòrcer la preconcepció de

l'investigador i fer-li menysvalorar el paper jugat per la indústria, que, si bé no ens trobem pas davant d'un procés de creixement urbà inequívocament determinat per la industrialització, és important.

d) *el desenvolupament urbà com a font de creixement econòmic*, ja que el procés d'urbanització suposa, en efecte, el desenvolupament productiu de tota una àmplia gamma de sectors econòmics (construcció d'habitatges, obres públiques, serveis públics) amb importants efectes d'arrossegament, en alguns casos, sobre el nivell de l'activitat econòmica.

El creixement econòmic de la ciutat és, en definitiva, la conseqüència d'un procés d'acumulació-inversió que es nodreix fonamentalment dels excedents generats en el desenvolupament de l'activitat productiva que té lloc a l'àmbit espacial del terme municipal però que té, a més, unes altres «entrades» (rendes del sòl urbà, beneficis i rendes de l'agricultura de la resta del País Valencià, inversions de la hisenda local i aportacions externes de capital via hisenda estatal i sistema financer) i «sortides» (fluxos de capital procedents dels excedents i rendes generats a la ciutat i dirigits a la inversió agrícola, a la hisenda estatal i a altres activitats productives amb la important col·laboració, en els dos darrers casos, del sistema financer).

B) *Model de creixement poblacional i de transformació de l'estructura social*

El creixement econòmic de la ciutat determina, per una banda, la demanda de treball i el ritme de creixement poblacional via immigració i, per l'altra, provoca la transformació de l'estructura social.

Tant el baix ritme de creixement poblacional com l'estabilitat de la importància relativa de la ciutat en relació amb la comarca de l'Horta i el País Valencià permeten d'afirmar que ens trobem davant d'una situació demogràfica poc dinàmica que és coherent amb el tipus de creixement econòmic i, en concret, amb l'absència d'un procés de revolució industrial entès en sentit estricte. En la mateixa direcció apunten els fenòmens de persistència del règim demogràfic antic i d'escassa rellevància del fenomen migratori.

Pel que es refereix a l'estructura social, la mostra realitzada sobre els padrons de 1887 i 1924 permet de conèixer amb un cert rigor quina era l'estructura social de la ciutat de València en tots dos moments i, lògicament, el tipus de transformacions operades en l'esmentada estructura com a conseqüència del desenvolupament de les forces productives. Una segona finalitat de la mostra era detectar el grau i desenvolupament de la segregació social de l'espai urbà així com la incidència concreta d'algunes reformes urbanes —tant de reforma interior com d'eixample— en l'estructura de l'esmentada segregació. A fi i efecte de poder realitzar una anàlisi més profitosa de la informació obtinguda a partir de la mostra, es va procedir a elaborar alguns *ratios* significatius així com a aplicar la tècnica dels A.C.P.N.

Si observem, en primer lloc, les dades estadístiques referents a 1887 ens trobem, en general, amb una estructura social caracteritzada per la permanència de trets propis d'un estat bastant incipient de desenvolupament econòmic. Així, destaquen la gran importància de l'activitat agrícola, si bé varia molt segons

els districtes, i el predomini de l'artesania i del servei domèstic mentre que els treballs assalariats assimilables a ocupacions industrials i els serveis se situen en cotes força moderades. D'igual manera, si en lloc de referir-nos als percentatges ens fixem en els índexs o *ratios*, constatem els baixos valors de l'índex de terciarització (D) en comparació amb els bastant elevats de permanència de l'antic règim (A), de predomini de l'artesania (B) i de predomini de l'activitat agrícola (S), si bé l'elevat valor d'aquest darrer *ratio* en alguns districtes és la conseqüència lògica de l'existència d'amplis espais agrícoles dins del terme municipal.

Si del nivell general descendim al detall per districtes podem constatar l'existència d'un grau rellevant de segregació social de l'espai urbà.

Així, els districtes centrals (Audiència, Universitat, Teatre i, en menor mesura, Mercat) posseeixen quotes més altes de classe dominant (empleats privats, militars, servei domèstic, etc.), mentre que els districtes d'Hospital, Escoles Pies, Misericòrdia, Museu, Russafa i Vega ofereixen característiques ben distintes com es pot comprovar als percentatges relatius de llauradors, jornalers de l'agricultura, jornalers de la indústria, marginats, etc. El pes de l'artesania és força homogeni a excepció dels districtes de Russafa i Vega, on és sensiblement inferior, i destaca, al contrari, la cota assolida per Escoles Pies relacionable amb la localització preferent en l'esmentada zona de la indústria sedera. Finalment, el comerç està clarament concentrat de manera prioritària al districte de Mercat i, en molt més petit grau, als d'Universitat i Teatre.

La situació el 1924 presenta canvis significatius a diferents nivells. En una primera visió de conjunt, existeix un clar increment del comerç, dels empleats públics i privats i dels treballadors de la indústria i dels serveis mentre que l'artesania, els llauradors i jornalers agrícoles i servei domèstic (llevat de les àrees centrals) experimenten descensos significatius. Tot sembla indicar, per tant, que s'ha produït una clara modernització de l'estructura social malgrat la considerable inèrcia experimentada pels grups socials més tradicionals. De forma coherent amb aquests canvis d'índexs A, B i C varien en sentit negatiu, mentre que D ho fa en sentit positiu.

Tocant al grau de segregació social de l'espai urbà existent el 1924, sembla apreciar-se un clar procés d'agudització de les diferències que té el seu reflex en la major concentració als districtes d'Audiència, Universitat i Teatre dels grups socials que indiquen el predomini d'una més alta condició social (classe dominant, servei domèstic, petita burgesia amb una col·locació), mentre que es produeix una clara distanciació del districte del Mercat i una consolidació dels districtes d'Hospital, Misericòrdia, Museu, Russafa, Vega i Port com a lloc de residència dels grups socials menys afavorits.

EL MODEL DE TRANSICIÓ URBANA

El model de transició urbana operat a la ciutat de València durant el període històric analitzat podria interpretar-se a la llum dels continguts bàsics que adquireix la transformació d'una ciutat pre-capitalista en una ciutat capitalista. Aquests continguts són en bona mesura comuns a moltes altres ciutats contemporànies, si bé existeixen prou elements específics que fan que hom pu-

gui parlar d'«el cas de la ciutat de València». Els continguts a què fem referència són:

- a) Desenvolupament de la renda del sòl urbà com a font d'acumulació.
- b) Aprofitament rendista del creixement poblacional en relació amb el desenvolupament dels serveis públics.
- c) Desenvolupament de les condicions generals de producció necessàries per al desenvolupament productiu de la ciutat.
- d) Reproducció de la força de treball com a element indispensable per a la reproducció del capital.
- e) Creació d'un espai urbà «significant» per a la burgesia.
- f) Manteniment de la cohesió de la formació social.

L'anàlisi d'aquest model de transició urbana abraça dos grans blocs de qüestions. El primer fa referència al creixement i transformació «física» de la ciutat i el segon als aspectes lligats a la reproducció del capital i de la força de treball. Posteriorment s'entra en el crucial aspecte del finançament de la política urbana que afecta el conjunt del procés de transició urbana.

A) Creixement i transformació de la ciutat

Dins d'aquest primer bloc hom analitza, en primer lloc, les tendències de creixement a partir de l'estudi temporal i sectorial de les 8.344 llicències de construcció concedides en el període que palesen el predomini de la urbanització perifèrica i l'escàs pes relatiu de l'eixample, que d'aquesta manera es configura clarament com a operació especulativa i zona de residència burgesa i —per tant— minoritària. En segon lloc, a partir de la informació procedent de la investigació es reconstitueix l'estructura de la dinàmica dels preus del sòl. Aspecte aquest decisiu en la mesura en què tant les operacions de reforma interior com d'eixample troben en el desenvolupament de la renda urbana una de llurs causes explicatives bàsiques alhora que constitueix una font important d'acumulació de capital i un obstacle important per al desenvolupament de les condicions generals de producció.

A la llum d'aquesta informació podem fer algunes apreciacions d'interès. En primer lloc existeix una forta diferència de preus entre la zona del centre de negocis (Lluís Vives, Barcas, Carda, S. Vicent, Baixada S. Francesc, etc.) i la perifèria més llunyana (Natzaret, Trànsits, C. València a Ademús, B. Conserva). Mentre que en el primer cas els preus superen des del principi del període les 100 ptes./m² (arribant a la important xifra de 1.720 ptes./m² el 1930 a la Baixada de S. Francesc), els preus de la perifèria (en contínua ampliació) poden xifrar-se entre les 5 i les 20 ptes./m². D'altra banda, els terrenys de l'Eixample se situen entre les 25 i les 70 ptes./m², si bé al final del període algunes operacions superen les 100 ptes./m².

La insuficiència d'informació dificulta granment l'estudi de la dinàmica dels preus del sòl. Malgrat tot, la comparança entre els preus d'inici del període (1885-1895) i del final del període (1924-1930) ofereix uns creixements que oscil·len entre el 128,75 % (Miracle-Nau) i el 953,18 % (Lluís Vives-Baixada

de S. Francesc) per a les zones més qualificades, mentre que a l'Eixample resulta més difícil apreciar els increments per tal com la informació es refereix a zones bastant disperses.

Aquesta estructura de preus del sòl, amb fortes diferències internes, condicionarà tant la segregació social de l'espai urbà com el caràcter centripet de l'aglomeració en concentrar-se progressivament els comerços qualificats i serveis a les àrees centrals. Com és habitual es produeix una mútua interacció entre les rendes de situació i els usos del sòl. Els alts preus del centre «seleccionen» les activitats alhora que la pressió de la demanda d'ubicacions privilegiades pressiona a l'alça els preus del sòl.

En un altre ordre de coses, el volum de capital diner mobilitzat pel procés d'expansió urbana sota la forma de renda del sòl és considerable i constitueix una font d'acumulació important.

Tercerament, l'anàlisi de la transformació de l'estructura viària ofereix un interès polivalent en relació amb el model general de transició urbana. Així, la política d'alineacions és un poderós instrument de reforma interior (al recinte antic) alhora que posa, en general, tal com succeeix amb l'obertura de nous carrers, un important desenvolupament de la renda del sòl en revalorar la propietat urbana confrontant, que veu millorada la seva accessibilitat. Les modificacions introduïdes a la trama viària, que incideixen clarament en el procés d'especialització funcional, tenen també com a objectiu fonamental potenciar l'accessibilitat del conjunt de l'espai urbà permetent el desenvolupament dels mitjans de transport. La creació i millora de la infraestructura viària és, a més, un element determinant en la producció de l'espai urbà. El desenvolupament dels camins, les rondes, els nous ponts, etc., aconsegueix una funció fonamental en el procés de conversió del sòl agrícola en urbà. L'anàlisi de la localització de les llicències de construcció permet, per exemple, constatar la importància que adquireixen els nombrosos camins existents entre la ciutat i els nuclis de població de l'Horta com a «punta de llança» del procés d'expansió urbana. A l'últim, el condicionament i la pavimentació dels camins i rondes, la construcció de ponts, etc., suposaren un capítol important en l'acumulació de capital realitzada en base al procés de creixement de la ciutat.

Al llarg del període estudiat, les transformacions produïdes a la trama viària són nombrosíssimes. Així, pel que es refereix a la política d'alineacions, al marge d'alguns acords de caràcter general que intenten «posar ordre», es produeix un important nombre d'acords sobre rectificació de línies i eixamplament de nombrosos carrers de la ciutat, cosa que permet valorar la considerable importància que adquireix aquest instrument de política urbana. L'execució dels anells de circumvallació i l'accés a la riba nord del Túria a través de la política d'ampliació i construcció de nous ponts, constitueixen també fites d'importància en la conformació de la trama viària de la «nova» ciutat de forma complementària a la política d'alineacions i a les operacions de reforma interior i d'eixamplament de la ciutat.

A partir del marc general del creixement «físic» de la ciutat determinat pels tres elements anteriorment descrits, hom entra en l'anàlisi en profunditat de les operacions de reforma interior i eixamplament de la ciutat. En el cas de la reforma interior, es constaten aspectes d'interès com ara:

a) La presència d'una ideologia «hausmanniana» generada per la burgesia restauradora i assumida —significativament— pel republicanisme blasquista.

b) El caràcter determinant del «tipus» de classe dominant de la ciutat (agrari, conservadora, rendista, etc.) en el fracàs dels «grans» projectes de forma interior (Gran Via Central de l'any 1891, Plans d'Aymaní de 1908 i 1912).

c) L'execució, malgrat aquest fracàs, d'importantes operacions puntuals de reforma interior (C. Pau, B. Pescadors, reforma Pça. S. Francesc, etc.).

Pel que fa a l'exemple de la ciutat caldria distingir entre la problemàtica de les zones afectades pel model d'exemple de Cerdà i el creixement urbà de la perifèria. En relació amb el primer, podem assenyalar com a característiques més importants:

a) El mimetisme formal del model de Cerdà dels dos plans d'exemple (1887 i 1912).

b) El seu caràcter clarament especulatiu tant en la seva concepció com en les contínues modificacions i transgressions.

c) La lentitud d'execució i la incapacitat de la política urbana per a promoure un desenvolupament distint de l'experimentat.

D'altra banda, el creixement de la perifèria urbana —predominant en volum— s'esdevé en la més completa anarquia sense cap mena de pla global (si exceptuem el somieig burgès —i blasquista— per excel·lència del Passeig de València al Mar, que no s'arribà a executar més que en una mínima part) tot seguint predominantment les vies radials de connexió entre la ciutat i el seu *hinterland* agrícola.

B) *La reproducció del capital i de la força de treball*

Una de les raons bàsiques de la mútua interrelació, històricament constatable, entre desenvolupament capitalista i procés d'urbanització, resideix en el fet que el procés d'urbanització constitueix un element fonamental del desenvolupament de les «condicions generals de producció» a través de la generació de valors d'ús complex que incideixen en l'increment de la productivitat del treball de manera comparable a l'efecte produït per la introducció del maquinisme al si de la unitat productiva. D'aquí ve que la inversió de capital es centri a les àrees urbanes preexistents i que això sigui, al seu torn, la causa bàsica del desenvolupament d'aquestes. El procés té, per tant, un clar caràcter circular i acumulatiu. Nogensmenys, aquesta conjunció entre desenvolupament capitalista i procés d'urbanització, lluny de ser harmònica, constitueix una permanent font de contradiccions en la mesura en què les mateixes relacions de producció capitalista generen l'existència d'importantes obstacles a la formació «adequada» dels valors d'ús complexos. Els límits al finançament dels serveis públics i els equipaments col·lectius, els efectes segregadors de la renda del sòl i l'anàrquica actuació dels agents urbans privats són aspectes parcials d'aquesta contradicció genèrica.

Per tant, l'anàlisi històrica del procés de producció i distribució d'aquests serveis i equipaments públics constitueix un punt clau en la comprensió del model de desenvolupament urbà i de les característiques dels agents urbans

públics i privats en ell implicats. En efecte, les estretes relacions existents entre el desenvolupament productiu de la ciutat i el desenvolupament de les condicions de reproducció del capital i de la força de treball és un fet que pot explicar, si més no en part, el moderat ritme de creixement econòmic de la ciutat de València a partir d'una certa incapacitat de la classe dominant a desenvolupar d'una manera més eficaç les condicions generals de producció de la ciutat.

Els obstacles que s'oposen a un hipotètic millor «funcionament» de les condicions de reproducció del capital i de la força de treball són, en bona mesura, inherents al mateix caràcter capitalista de la ciutat. No es pot pas defensar que l'aprofitament rendista del creixement poblacional per part de les companyies arrendatàries de serveis públics, la primacia del benefici particular d'aquestes sobre qualsevol consideració de l'interès col·lectiu, la generació del problema de l'habitatge a partir de la insolvència d'àmplies capes de la població i dels interessos objectius de la propietat urbana, etc., siguin trets específics de la ciutat de València durant el període investigat. Tanmateix, el problema pot residir en una qüestió de grau ja que en funció de les característiques específiques de la classe dominant i de les classes subalternes (explicables a llur torn en funció del model de desenvolupament econòmic) i de les característiques pròpies de la instància política (el grau d'autonomia relativa de la qual caldrà discutir), la resolució de les contradiccions assenyalades adquireix majors o menors nivells d'eficàcia i condiciona la taxa de desenvolupament global.

És, d'altra banda, un fet conegut i contrastat que, en una perspectiva històrica, el desenvolupament de les condicions de reproducció del capital (xarxa de comunicacions, subministraments bàsics, etc.) ha constituït un dels eixos d'actuació preferent de l'estat mentre que les condicions de reproducció de la força de treball (consums, subsistència, habitatge, sanitat, etc.) han patit un malthusianisme crònic. Aquest ritme de desenvolupament desigual pot explicar-se amb relativa facilitat sempre que hom accepti que la política urbana no és una instància *au-dessus* de les classes socials sinó que constitueix un reflex actiu de les relacions de força existents. Nogensmenys, a pesar que en termes generals aquesta divisió entre mitjans de reproducció de la força de treball és acceptable, atès que tenen una significació diferent, existeixen també dificultats tant teòriques com operatives en el manteniment d'aquesta divisió. Per una banda, l'existència i desenvolupament del mercat de treball —i per tant, del mercat de productes— és una condició *sine qua non* per al desenvolupament del capital que, al seu torn, depèn del fet que les condicions de reproducció de la força de treball assoleixin graus de desenvolupament acceptables. Per l'altra, determinats serveis públics (abastament d'aigua, subministrament d'energia elèctrica, etc.) afecten de manera indivisible tant l'un com l'altre. Per això, en la recerca la metodologia i els resultats bàsics de la qual s'estan exposant, es diferencien el grup de «Serveis i Infraestructures» (obres del port, ferrocarrils, tramvies, enllumenat) i el de «Condicions de vida de les classes subalternes» (consum i subsistències, sanitat, habitatge, qüestió obrera, qüestió social, mendicitat, etc.).

La successió quasi-indefinida de fracassos que experimenta la ciutat no pot simplement explicar-se acríficament com una «marginació» del poder central sinó com a conseqüència d'una peculiar incapacitat d'aquesta classe dominant (i, a través de totes les mediacions no lineals, de la seva expressió política) per a imposar solucions més eficaçes al poder central i aconseguir una major

autonomia de decisió i acció. Aquesta incapacitat fa que la ciutat sigui víctima moltes vegades dels interessos de les companyies concessionàries i que el caràcter «revolter» i violent de què es féu creditora la població servis tan sols de comparsa de les ambaixades, comissions, assemblees de «forces vives», etc., que amb tanta generositat prodigaven les classes dirigents.

La presència del republicanisme blasquista al govern municipal en una bona part dels primers vint anys del segle XX serví per a créixer els moviments de massa i capitalitzar els continus enfrontaments amb el govern de Madrid i les companyies concessionàries però no aconseguí imprimir eficàcia ni claredat a les reivindicacions, potser simplement pel buit ideològic del blasquisme, fenomen que es produeix a tots els seus àmbits d'actuació i que, no cal dir-ho, és explorable en part tenint en compte les característiques pròpies de la petita burgesia de la ciutat de València.

El desenvolupament deficient de les infraestructures i serveis públics durant el període analitzat (lenta i problemàtica marxa de les obres del port, fracàs del ferrocarril directe Madrid-València, deficiències importants del servei de tramvies, importants conflictes amb les companyies de gas i electricitat, etc.) pot explicar-se —aquesta en fóra la tesi— a partir de fenòmens fonamentalment autòctons. Els interessos de la fracció hegemònica de la classe dominant —que mai no ha estat el capital industrial— no passaven pas per la implantació d'una política urbanística diferent de la que es va fer i, per elemental que sembli, aquesta és potser la clau de la interpretació.

De manera similar, en el terreny de les condicions de vida de les classes subalternes, el problema de l'habitatge no troba una resposta mínimament satisfactòria per part de la classe dominant i de la política municipal mentre que el conservadorisme de la classe dominant es fa patent en les respostes donades a l'assumpte de la crisi obrera, la qüestió social i la mendicitat.

Finalment, la insuficiència financera i els interessos de les companyies arrendatàries sotmeten la població —via consums— a una elevada pressió fiscal regressiva i el problema de les subsistències durant la primera guerra mundial posa sobre la taula la incapacitat de la política municipal blasquista —malgrat els seus excessos verbals i populistes— per a minimitzar els devastadors efectes de l'acaparament.

C) *El finançament de la política urbana*

L'estudi del model de transició urbana de la ciutat de València ha d'incloure forçosament l'anàlisi del finançament del conjunt del procés pel que fa a l'actuació dels agents públics.

La transformació urbana (reforma interior, eixample, equipaments i infraestructures, etc.) suposa l'existència d'un fort procés d'inversió de capital fix (o capital de cost) que presenta unes característiques peculiars determinants de la seva forma de finançament. En efecte, les inversions «urbanes», si bé són element indispensable en el desenvolupament de les condicions generals de producció, no constitueixen un camp d'actuació cobejat per la inversió privada a causa de diversos motius. Primerament, la producció dels elements constituents de l'espai urbà exigeix fortes immobilitzacions de capital i, per tant, un

període de rotació del capital productiu força prolongat. Segonament, es tracta sempre de productes de valor elevat i caràcter durador, per la qual cosa la recuperació del capital no és immediata en el moment de finalització, amb la qual cosa disminueixen encara més les expectatives de rendibilitat. Però, sobretot, l'obstacle primordial a la inversió del capital privat està en el necessari consum col·lectiu dels productes urbans i en la dificultat de convertir-los en mercaderies singulars i individualitzables.

Són aquests motius els que determinen la necessitat de la inversió pública tant en el pla d'infraestructures com en el d'equipaments, cosa que suposa un permanent procés de desvaloració del capital públic necessari per a la major rendibilitat del capital privat.

De fet, aquest pren part activa en el procés de la urbanització només quan l'estat possibilita la rendibilitat del sector mitjançant un finançament extern (com és ara el cas de l'habitatge obrer) o bé quan els agents públics (o els usuaris a través de la normativa legal) possibiliten l'adequada rendibilització del capital esmerçat (cas del règim de concessió de serveis públics).

Per tant, una de les característiques bàsiques del procés d'urbanització capitalista és el caràcter públic del finançament d'aquest, i la inversió pot ser feta bé directament pels agents públics o bé pels agents privats, un cop garantides les condicions de rendibilitat.

Tot això suposa un fort obstacle al desenvolupament del procés en la mesura en què el ritme d'execució dels projectes (i àdhuc, en molts casos, la mateixa execució) depèn de la capacitat de l'estat i, més en concret, dels ajuntaments, de generar un excedent invertible en força casos problemàtics en virtut de la resistència oferta pel capital a la instauració d'un règim fiscal progressiu i de la impopularitat dels increments de la pressió fiscal basats en el creixement dels impostos sobre el consum.

D'altra banda, i atès que els agents públics no poden ser considerats entitats neutres per damunt dels interessos dels diferents grups socials en relació amb la producció de l'espai urbà, l'anàlisi de les prioritats d'inversió dels agents públics pot ser un element clarificador a l'hora d'explicar la política urbana com a resultat complex de les estratègies i pràctiques dels agents urbans implicats en la producció de l'espai. Amb això se superen les explicacions excessivament mecanicistes que lliguen de manera directa la política urbana als interessos de la classe dominant per a entrar en una anàlisi tant de la unitat de la política urbana com dels elements de diversitat que puguin presentar-se, tot segons la relació de forces existent entre els diferents grups socials.

En el cas de la ciutat de València i com a conseqüència directa de la insuficiència financera, el recurs a l'endeutament a través d'operacions de capital constitueix la font primordial de finançament dels successius pressupostos extraordinaris, que són la concreció pràctica de bona part de la política urbana.

Malgrat l'existència de punts foscos i d'una insuficient especificació en alguns casos, la lectura detinguda dels acords municipals pot proporcionar interessants elements qualitius d'anàlisi sobre la hisenda municipal. En primer lloc, la contrastació entre els projectes de reforma urbana exposats en anteriors apartats i llur concreció financera permet de comprovar el paper primordial que va fer l'endeutament en el finançament del procés de creixement urbà ja que el finançament de la gran majoria dels pressupostos extraordinaris prové de les

successives emissions d'emprèstits (que en alguns casos, com el de 125 milions, eren ampliació dels anteriors). Fins i tot la realització de l'Eixample —que posseeix fonts pròpies de finançament— és objecte de diversos emprèstits.

Segonament, el pagament dels deutes ocupa un lloc important com a finalitat de diversos dels emprèstits aprovats, cosa que evidencia les contínues dificultats de la hisenda municipal i la seva impossibilitat de fer cara als deutes contrets arran de la realització de les obres d'urbanització.

En tercer lloc, cal mencionar la creixent intervenció de la banca privada en el finançament extern de l'ajuntament, circumstància aquesta que es consolida en la dècada dels 20 i que confirma la importància del creixement urbà com a font d'acumulació de capital (renda del sòl, beneficis del sector de la construcció, beneficis de les companyies concessionàries de serveis públics i interessos bancaris).

En darrer lloc, i en relació amb el tema del significat de l'elecció d'uns objectius d'inversió o altres, la lectura dels acords permet de detectar-hi importants absències. A més del pagament dels deutes, els pressupostos extraordinaris se centren fonamentalment en les obres d'urbanització i, de manera marginal, en la producció dels equipaments col·lectius (sanitat, instrucció, mercats). En canvi, però, no existeix voluntat inversora en dos temes importants. En primer lloc, de manera coherent amb el model de desenvolupament econòmic, no existeixen projectes d'inversió encaminats a la transformació del territori en una direcció «industrialista». La política urbana deixa a mans de les companyies concessionàries de serveis públics aspectes bàsics per al desenvolupament industrial de la ciutat (electrificació, transport, etc.), i aquestes, tal com hem vist anteriorment, es limiten a adequar la producció a la demanda existent, sense que tingui lloc, per tant, cap plantejament de futur que potenciés un creixement urbà qualitativament diferent.

En segon lloc, el tema de l'habitatge és el segon gran absent dels projectes d'inversió, cosa ben diferent d'allò que ha succeït a d'altres ciutats en períodes semblants, com, per exemple, Barcelona.

Incapacitat dels recursos propis de la hisenda municipal, recurs sistemàtic a l'endeutament i absència de projectes d'inversió que impulsessin de manera decidida la transformació industrial de la ciutat poden ser les principals característiques del procés de finançament del creixement urbà durant el període analitzat.

LA DINÀMICA DEL MODEL

Globalment la recerca realitzada permet de caracteritzar el model de transició de la València pre-capitalista a la València capitalista a partir d'un seguit de trets específics:

a) Model de creixement econòmic basat en la combinació del caràcter de ciutat-central i de ciutat exportadora en un context agrícola amb un procés de desenvolupament industrial lent de sectors lligats a l'agricultura i a la producció de béns de consum. A la conjunció d'aquestes dues fonts de creixement econòmic caldria afegir els efectes d'arrossegament generats pel mateix procés de creixement urbà.

b) El moderat creixement poblacional (amb l'excepció de la fase d'acceleració dels anys 20) i les característiques del model de transició demogràfica són coherents amb l'escàs dinamisme de la base econòmica —sempre en comparació amb processos d'urbanització de zones capitalistes més desenvolupades—, si bé els canvis en l'estructura sòcio-professional són més pregons del que de primer antuvi podria esperar-se de l'aparent caràcter «provincià» de la ciutat.

c) El model de transició urbana, tant en la seva dimensió de transformació «física» de la ciutat i canvis en la funcionalitat de les diferents àrees com en allò que fa referència al desenvolupament de les condicions de reproducció del capital i de la força de treball, presenta com a característiques globals:

1. La incapacitat de la classe dominant de la ciutat d'executar de manera raonablement eficaç els «grans projectes» de reforma interior i eixample que, d'altra banda, no ofereixen cap interès especial per tal com es tracta de plantejaments clarament mimètics en els quals no hi ha una voluntat de «transformació» de les condicions generals de la ciutat. Aquesta incapacitat es pot explicar en base al caràcter conservador i agrarista de la fracció hegemònica de la classe dominant i a la supeditació del creixement urbà als interessos immobiliaris i del capital monopolista de municipi (serveis públics). La crònica insuficiència de la hisenda local i la proverbial ineficàcia de la gestió municipal constitueixen dos elements addicionals a considerar.

2. El procés de transició urbana realitzat genera un constant increment de la segregació social de l'espai urbà i un deficient desenvolupament de les condicions de reproducció de la força de treball. Tot això és conseqüència lògica de la submissió del procés d'urbanització a les relacions socials de producció capitalista, però el caràcter eminentment conservador de la classe dominant interfereix al procés característiques singulars (ineficàcia en la resolució de problemes l'exacerbació dels quals podia afectar la cohesió de la formació social).

No obstant això, aquestes conclusions globals no poden pas constituir el punt final de l'anàlisi en la mesura en què estan per explicitar els elements que expliquen la dinàmica del procés. La dinamicitat del sistema globalment considerat radica, segons la nostra opinió, en dos factors. Per una part, el desenvolupament de les forces productives, que no constitueix una variable exògena —encara que existeixin factors incidents que sí que ho són— ja que està lligada a l'estratègia de desenvolupament econòmic determinada pel —i determinant del— tipus de classe dominant. En aquest sentit, el creixement econòmic de la ciutat de València durant el període analitzat troba un dels seus components fonamentals en el desenvolupament del capitalisme agrari-exportador que determina la «funcionalitat» de la ciutat de València com a ciutat central de serveis. Aquesta mena de creixement econòmic explica els moderats ritmes de creixement poblacional i urbà així com la no necessitat per a la classe dominant de transformar la ciutat en sentit «industrialista» ja que, malgrat que la seva importància relativa és més gran que la generalment acceptada, el desenvolupament industrial no constitueix una font primordial de generació de renda per a la ciutat. Per tant, l'espai urbà creix i es reestructura amb ritmes determinats pel model de creixement econòmic.

Per altra part, el segon element de dinamicitat del sistema, que explica més aviat la modalitat del creixement i no pas la seva magnitud, el constitueixen les estratègies i pràctiques dels agents urbans que intervenen en aquest

procés de creixement i reestructuració de l'espai urbà. Procés que s'acompleix a través de la contínua generació de contradiccions i conflictes explicables pels diferents interessos en joc.

En la mesura en què la producció de l'espai urbà és un procés contradictori per les mateixes característiques del tipus de formació social en què té lloc, l'anàlisi de les contradiccions i conflictes generats —conseqüència del joc d'estratègies i pràctiques dels agents urbans implicats— constitueix un element fonamental en l'explicació de la dinamicitat del model. Certament, no tots els processos de transformació de l'espai generen un conflicte explícit, car el fet que aquest es produeixi o no depèn en cada cas de la mena d'interessos en joc, de les relacions de força existents, etc. Tanmateix, és indubtable que és en el desenvolupament d'aquests conflictes on s'aprecia amb més claredat l'índole de les estratègies i pràctiques dels agents urbans públics i privats que constitueixen, juntament amb el desenvolupament de les forces productives, la clau explicativa de la dinamicitat del procés.

L'anàlisi de la conflictivitat urbana temàtica es realitza, en la recerca aquí resumida, a partir d'una agrupació temàtica; i s'estableixen, en cada cas, els agents urbans implicats, llur relació de forces, ideologia, etc. Així, en primer lloc, s'analitzen els conflictes generats en el procés de transformació «física» de l'espai urbà i es destaquen per la importància que tenen, en l'àmbit de la reforma interior, els que concerneixen el projecte de la Gran Via Central (1891-1892), el projecte d'obertura del carrer de la Pau (1893-98), la urbanització dels solars de l'ex-convent de Sant Francesc (1893-1913), el trasllat de l'Estació del Nord (1897-99), el projecte de Sanejament i Reforma del Barri del Peix (1877-1909), el projecte de Reforma Interior d'Aymaní (1908-11) i la urbanització de l'hort de Soguers (1910-14).

En relació amb el tema de l'Eixample, els assumptes conflictius fonamentals són l'aprovació del projecte d'Eixample de 1887, els antagonismes generats per la modificació d'usos i concessió de llicències (1912-13, 1921), el llarg contenciós del Pla del Remei (1911-22), mentre que l'annexió i urbanització dels Poblatos Marítims (1899-1921) i la cessió de la Devesa i l'Albufera (1910-1927) constitueixen uns altres dos focus importants de conflictivitat urbana.

Un segon grup de conflictes urbans de gran repercussió en la vida ciutadana i de gran interès en la definició de l'«escenari» dels «jocs urbans» són els vinculats als temes de les infraestructures: la reforma del Port (1891, 1902), el seu finançament (1893, 1896, 1915) i la representativitat de les forces socials que hi estaven interessades (1902, 1915); el gran fracàs del ferrocarril directe (1908-1919) i els enfrontaments sobre el tema de la legislació (1894, 1901, 1919, 1920); els conflictes generals pels abusos de les companyies concessionàries del transport urbà (1907, 1913, 1917, 1918, 1920, 1921); l'enfrontament amb la companyia concessionària de l'abastament d'aigua potable (1901, primer en relació amb el gas Campo (1898 i 1899) i, posteriorment, amb les companyies elèctriques en el context de la primera guerra mundial i, finalment, els conflictes amb les empreses concessionàries de la pavimentació de la ciutat (1921, 1928).

Tercerament, el tema dels consums i les subsistències constitueix l'eix de la conflictivitat lligada a les condicions de reproducció de la força de treball

mentre que la manca de feina (la «qüestió obrera») actua com a teló de fons de nombrosos conflictes d'ordre públic.

Els conflictes relacionats amb la hisenda estatal i local es produeixen sense solució de continuïtat al llarg del període; tanquen l'anàlisi aquells conflictes específicament relacionats amb el poder polític municipal i els d'«ordre públic» l'origen dels quals radica unes vegades en els anteriorment esmentats i, unes altres, en el clima polític general.

Donada la gran diversitat de situacions de conflictivitat analitzades, resulta difícil extreure'n el que podrien ser unes conclusions globals. Tan sols voldríem subratllar l'interès que per a l'anàlisi de la política urbana té l'estudi detallat dels conflictes assenyalats, anàlisi que per raons de dimensió del present treball ens hem limitat a referenciar.

Evidentment, en cada tipus de conflicte els interessos en joc varien notablement i potser un dels aspectes més significatius d'això està precisament en la constatació de les relacions de força que s'estableixen en cada cas. Així, mentre que en els conflictes relacionats amb les infraestructures bàsiques de la ciutat (aigua, enllumenat, ferrocarril, etc.) es produeix, en general, una situació de relatiu consens entre diferents interessos de classe (Juntes de Defensa, etc.) —de vegades, però, algunes institucions, com ara la Cambra de la Propietat Urbana i la Cambra de Comerç, en el tema de l'enllumenat «es desmarquen»—, existeixen d'altres conflictes (subsistències, conflictes laborals) en què la confrontació és molt més clara.

Les distintes alternatives del poder polític municipal incideixen també notablement en la generació dels conflictes. Així, el tema dels consums és utilitzat per l'oposició conservadora contra el govern republicà de la ciutat (desplaçament del radi fins a Trànsits) i, al contrari, l'oposició republicana utilitza políticament l'emprèstit de consolidació del deute amb el fi de desgastar la majoria carolo-alfonsina en el poder municipal. Així mateix, el republicanisme blasquista intenta per tots els mitjans d'enfrontar l'opinió pública amb el govern de Madrid, i explotar el sentiment de marginació, en tot allò (ferrocarril directe, Devesa i Albufera, nomenament dels alcaldes pel poder central, etc.) que pugui «ferir» l'amor propi dels ciutadans.

Un cas interessant del joc d'aliances en relació amb el tema dels conflictes urbans és, sens dubte, el de l'oposició als impostos i als pressupostos municipals a la darrerria del 1913 i principi del 1914. En aquesta ocasió, es produeix una curiosa aliança entre elements representatius de les capes populars (republicans, socialistes, societats obreres, Casa del Poble, etc.) i institucions com la Unió Gremial i la Cambra de la Propietat Urbana, que, sobretot en el cas d'aquesta última, representen interessos totalment distints. Les pregones discrepàncies que al si de la Cambra provoca aquesta aliança temporal amb «els obrers» és tot un indicatiu del caràcter relativament atípic de la situació.

ANÀLISI DELS AGENTS URBANS

Un cop analitzades les característiques principals del model de creixement econòmic de la ciutat, així com els canvis en l'estructura de la població activa i les transformacions de l'estructura social que es produeixen com a conseqüèn-

cia de l'esmentat creixement econòmic (el qual, alhora, condicionen) i després d'haver aprofundit les característiques específiques del model de transició urbana i les causes i desenvolupament de la conflictivitat urbana, és absolutament necessari detenir-se en l'anàlisi dels diferents agents urbans que intervenen en el procés la praxi dels quals n'explica les característiques peculiars.

A) *Membres, institucions i actuació de la classe dominant*

En les hipòtesis inicials plantejàvem que l'esmentada anàlisi era imprescindible en la mesura en què les característiques de la classe dominant (gènesi històrica, fraccions, interessos econòmics representats, ideologies, intel·lectuals orgànics, etc.) poden ajudar a comprendre l'especificitat del model de creixement econòmic i de la transició urbana de la ciutat de València durant el període analitzat.

Si partim d'una concepció dialèctica que intenti comprendre la transformació de la societat en base a la interacció entre un marc estructural determinat i la praxi dels diferents grups socials, és evident que, en el nostre cas, la praxi de la classe dominant de València és un element definidor de primera importància en relació amb les característiques del creixement econòmic i de la transformació urbana operades a la ciutat.

Una altra qüestió que interessa plantejar un cop realitzada l'anàlisi és si existeixen o no elements suficients per a poder emprar el concepte de *bloc urbà dominant* ja que, en rigor, només podem parlar de l'existència d'un bloc urbà dominant a la ciutat de València durant el període analitzat si la classe dominant (o una fracció d'ella) té un projecte de transformació econòmica i espacial de la ciutat, si aquesta transformació és «pensada» com a instrument d'hegemonia en el conjunt de la formació social valenciana i si l'esmentat projecte (concebut i instrumentalitzat pels intel·lectuals orgànics de la classe dominant) és culturalment hegemònic, és a dir, acceptat com a propi per les classes subalternes.

Així, doncs, el present apartat té un doble objectiu. Primer, analitzar les característiques i la praxi de la classe dominant de la ciutat de València i, després, plantejar la discussió teòrica necessària per a escatir si hi ha o no hi ha un bloc urbà dominant, qüestió aquesta que, lluny de ser erudita o irrellevant, és de gran transcendència per a l'anàlisi històrica que hom pretén de realitzar.

L'anàlisi del model de creixement econòmic de la ciutat de València durant el període d'estudi ens permet d'identificar, en primer lloc, quins són els grups de pressió més importants de manera que puguem situar adequadament els elements singulars de la classe dominant, si bé cal advertir que l'existència d'una multiplicitat d'interessos en una mateixa persona obliga, en alguns casos, a realitzar-ne l'adscripció tenint en compte la seva activitat principal o, el que és el mateix, la seva font principal de poder econòmic.

La font utilitzada per portar a cap aquesta adscripció (al mateix temps, s'ha obtingut una descripció significativa de les característiques de la classe dominant de la ciutat de València) ha estat l'anàlisi de les necrològiques publicades per l'«Almanaque de las Provincias» entre 1870 i 1968, així com la informació existent a les llicències de construcció pel que es refereix al capital

immobiliari. En relació amb la primera de les fonts, el treball presenta dues limitacions. En primer lloc, s'accepta la hipòtesi que l'aparició de la necrologia d'una determinada persona és un indicador vàlid de la seva «significació» social. En segon lloc, ha calgut procedir, lògicament, a una selecció de conformitat amb la importància del personatge que podia deduir-se de la lectura de les notes necrològiques, però hi ha un cert risc de no incloure-hi elements rellevants a causa d'omissions o de deficient informació de la publicació. Malgrat tot, l'aproximació sembla vàlida, ja que concorda, en termes generals, amb les anàlisis realitzades sobre la classe dominant del País Valencià (E. Lluch, J. Picó, M. A. Fabra).

És un fet altament significatiu l'escassa presència d'industrials a les necrològiques de l'«Almanaque de las Provincias». Això pot interpretar-se com un índex de l'escassa rellevància de l'estament industrial a l'«alta societat». El model d'industrialització de la ciutat, basat en el predomini de les petites empreses no conferia a aquest estament una presència rellevant en el conjunt de la classe dominant a excepció de la indústria naval, algunes empreses químiques, algun empresari important del moble i la ceràmica, etc. A més, sovint els interessos industrials apareixen «doblat» amb interessos bancaris, comercials i immobiliaris, i predominen aquests sobre aquells. Àdhuc en els moments d'auge relatiu del sector industrial (1914-23) en els quals hom crea institucions com ara la Unió Gremial, el Foment Industrial i Comercial i la Fira Mostrari, no es pot parlar d'un pes important dels industrials en el conjunt de les relacions de poder.

A pesar de les llacunes i insuficiències, l'anàlisi desenvolupada permet de fer algunes consideracions d'interès sobre l'estructura de la classe dominant de la ciutat de València. Sembla força evident, primer de tot, que ens trobem davant d'una classe dominant en la qual els interessos agraris tenen una gran significació. La ciutat de València és el lloc de residència habitual dels grans propietaris agrícoles de bona part del país, així com el centre cabdal de les institucions creades per a la defensa dels interessos agraris. Aquest elevat grau de poder econòmic i polític dels interessos agraris es veu reforçat per l'existència d'un florent capital comercial la font de beneficis del qual es troba en bona mesura en l'exportació de productes agrícoles. Per tant, sembla perfectament defensable parlar d'un bloc agràrio-comercial amb ramificacions al sector del transport (construcció naval i ferrocarrils). La presència política i institucional d'aquest grup es pot considerar, amb matisacions, com a hegemònica. Aquestes matisacions provindrien, en primer lloc, de l'important grau de poder econòmic del grup més directament vinculat als negocis urbans (grup de Campo, capital immobiliari, companyies concessionàries de serveis públics), si bé la seva presència política i institucional és sensiblement menor amb l'excepció del grup format entorn de la figura d'Ignasi Villalonga. En segon lloc, fóra escaient de fer una consideració especial entorn del grup bancari, encara que els interessos d'aquest grup estaven molt vinculats a l'agricultura d'exportació i als negocis urbans. En darrer lloc, els interessos industrials fan un paper relativament secundari.

A manera de resum, podríem dir que l'estructura de la classe dominant de la ciutat de València durant el període d'anàlisi és relativament complexa ja que no existeix un grup clarament hegemònic sinó que, al contrari, la fracció

dominant presenta una variada gamma d'interessos en la qual l'únic capítol relativament secundari és la indústria. Les relacions de poder entre els diferents grups són canviants en funció de les diferents conjuntures econòmiques com ho demostra l'auge relatiu dels interessos industrials durant el conflicte mundial i el període de la immediata postguerra. Durant els anys 20, si bé es produeix una consolidació i, àdhuc, un creixement d'aquests interessos, el *boom* taronger i l'expansió del comerç exterior i del creixement urbà suposen una tornada al sistema tradicional d'hegemonies relatives, tornada a la qual no és aliena la conjuntura política de la Dictadura.

Pel que fa a l'existència de contradiccions internes a la classe dominant, els interessos representats en el grup hegemònic no són, en general, contradictoris; en alguns casos són coincidents i en d'altres simplement no contraposats. La nota discordant és, sens dubte, la contraposició existent entre els interessos agràrio-exportadors i els interessos industrials en relació amb la política econòmica exterior. L'enverinada polèmica entre lliurecanvisme i proteccionisme és el resultat d'aquesta contraposició d'interessos. El proteccionisme del sector arrosaire introdueix una font de discòrdia al si del bloc agrari que, tanmateix, no arribaria, en cap moment, a suposar una fissura en l'esmentat bloc ni l'establiment d'aliances amb els interessos industrials proteccionistes, amb la qual cosa la coherència del grup agrari es mantingué. En el sector industrial també existeixen algunes excepcions a la tònica general proteccionista, com ara la dels fabricants de farines, objectivament interessats en la lliure importació de gra i, per tant, contraris al proteccionisme impulsat per l'agricultura cerealista interior i per la major part dels interessos industrials.

Un aspecte fonamental de l'anàlisi de la classe dominant de la ciutat de València el constitueix, sense cap mena de dubte, l'estudi de les diferents institucions creades en defensa dels interessos d'aquest grup social. A més, en el nostre cas concret la classe dominant intervé en la política urbana de manera predominantment corporativa a través de les diferents institucions.

En concret, és indubtable que la RSEAP constitueix la institució que tot i pertànyer clarament per la seva composició i ideologia a la classe dominant de la ciutat, presenta en la seva actuació més grans elements d'«integració» ja que la seva labor se cenyeix fonamentalment a l'elaboració d'informes que li són demanats com la representació més genuïna dels interessos ciutadans que són informes en els quals, d'una manera moltes vegades explícita, hom fa referència als distints interessos en joc i a la necessitat de conciliar-los.

Al contrari, d'altres institucions com ara la Lliga de Propietaris, l'Ateneu Mercantil, la Cambra Agrícola, la Cambra de Comerç, la Cambra de la Propietat Urbana, el Cercle Fruiter, la Junta d'Obres del Port (un cop reformada la seva composició) i el Foment Industrial i Comercial, per esmentar-ne alguns exemples, actuen en els afers urbans des d'una posició molt més clarament definida i coherent amb els interessos que representen, cosa que no obsta perquè en determinades circumstàncies puguin, com hem vist, unir-se, en la pràctica, a grups socials i institucions més lligats als interessos de les capes populars.

Potser el cas de la Unió Gremial mereix un tractament específic, ja que la seva belligerància i la seva proximitat als interessos populars en nombrosos assumptes de conflicte urbà fan aparèixer aquesta institució com una mena d'institució pont, cosa no gens estranya si hom considera que la seva compo-

sió ve determinada majoritàriament per elements de la petita burgesia artesana i comercial de la ciutat, els interessos dels quals no són sempre necessàriament coincidents amb els de la fracció hegemònica de la classe dominant els membres i interessos de la qual hem analitzat a l'apartat anterior.

B) *Les classes subalternes*

Si bé, evidentment, l'anàlisi realitzat de la composició, institucions i actuació de la classe dominant té una major importància en el context de l'anàlisi de les estratègies i pràctiques dels diferents agents urbans, l'actuació de les classes subalternes no pot considerar-se ni de bon tros irrellevant per a l'explicació de la dinàmica del conjunt del sistema.

L'actuació de les classes subalternes en relació amb la producció de l'espai urbà és un element condicionant i que, en alguns casos, arriba a ser determinant en la solució o superació parcial de determinats problemes i contradiccions.

En aquest sentit, caldria diferenciar diversos tipus de situacions. Existeixen, en primer lloc, tot un seguit d'esdeveniments urbans en què l'actuació de les classes subalternes presenta formes «espontànies» sense que hi hagi una organització del moviment. El cas arquetípic n'és, sens dubte, el dels consums.

Dins ja de l'anàlisi de les formes d'actuació més organitzades, és evident que les classes subalternes i més en concret la classe treballadora no arriben a conformar estratègies pròpies i diferenciades en relació amb el procés de producció de la ciutat. Al marge de la conflictivitat obrera, que no és específicament un tema urbà i, en menor grau, de la qüestió de les subsistències, la forma més habitual d'actuació d'aquests grups socials té lloc a través d'institucions interclassistes formades conjunturalment arran de problemes puntuals (Juntes de Defensa, Junta per a la Defensa de l'Obrer, etc.) o a través d'institucions com l'Ateneu Casino Obrer de marcat caràcter integrador.

L'explicació d'aquest escàs grau d'autonomia caldria cercar-la (i això requerria un estudi específic amb major profunditat) en algunes característiques específiques de l'estructura social i política predominant a la ciutat de València: fort pes de la petita burgesia comercial i artesanal; desenvolupament (coherent amb la característica anterior) del republicanisme blasquista caracteritzat per actituds sovint demagògiques i per un considerable buit ideològic; lenta maduració del moviment obrer amb la consegüent indiferenciació d'objectius respecte a la ideologia i pràctica republicanes; predomini de l'anarquisme en la dinàmica de les societats obreres, etc.

Finalment, caldria subratllar que el «model de ciutat» formulat per la burgesia restauradora al darrer quart del segle XIX és assumit per les classes subalternes com ho demostra la continuïtat dels principis ideològics i de les propostes de reforma interior en conjuntures en les quals el poder polític municipal no estava controlat per la classe dominant de la ciutat. L'oposició de les classes subalternes al model de creixement urbà se centra en la crítica als aspectes més segregadors d'aquest (qüestió de l'habitatge, crisi obrera, consums i subsistències, etc.), però, d'acord amb el caràcter de la informació disponible, no es pot parlar de l'existència d'un «model» propi.

C) *Els agents públics*

Finalment, l'anàlisi de les estratègies i pràctiques dels agents urbans ha de contemplar necessàriament les característiques específiques de l'actuació dels agents públics en relació amb el procés de transició urbana de la ciutat de València que estem analitzant. Donades les seves característiques clarament distintes, diferenciarem l'actuació de l'estat de la dels agents públics locals.

1) *L'estat*. L'actuació de l'estat és clarament determinant en dos aspectes. En primer lloc, la normativa jurídica, fonamentalment en hisenda i urbanisme, constitueix el «marc exogen» en què es mouen la resta dels agents urbans i, de manera especial, les corporacions locals. Tant a l'excellent anàlisi de Bassols com a la de Juan José López Hernando, hem tingut oportunitat de comprovar com, en línies generals, aquesta normativa —que respon a una determinada correlació de forces en el conjunt de l'estat— suposa un important obstacle per a la posada en pràctica d'una política urbana eficaç i, molt més encara, el progressista: crònica insuficiència financera, legislació urbanística fortament centralitzadora i benigna amb els interessos immobiliaris, legislació sobre ferrocarrils molt condicionada pels grups de pressió existents, etc.

En segon lloc, tant les característiques de la mateixa normativa com l'important grau de centralització del poder decisorí que se'n deriva (coherent amb el paternalisme i la tutela com a principis informadors de la relació entre l'estat i les corporacions locals) suposaren durant el període analitzat freqüents contenciosos de l'ajuntament i la diputació amb l'estat: obres del port, ferrocarrils, enllumenat, Devesa i Albufera, consum i subsistències, aprovació dels plans de reforma interior i d'eixample, etc. Tan sols caldria matisar que, a causa, sens dubte, del major allunyament dels interessos econòmics locals, l'actuació de l'estat introduí, en ocasions puntuals, elements de racionalitat i de defensa dels interessos «generals» (potser l'exemple més rellevant és la intervenció en el projecte de reforma interior el 1908 i la seva oposició a determinades modificacions del plànol de l'eixample).

2) *Les corporacions locals*. Restringit el camp d'actuació de la diputació a l'important afer de les obres del port i el seu paper de rêmora de les hisendes locals (contingent provincial), l'anàlisi s'ha de centrar lògicament en les característiques específiques de l'actuació del poder polític municipal.

Resulta difícil resumir en un breu espai quines foren durant el període analitzat les notes definitòries de l'actuació de l'ajuntament. Abans de tot, cal fer una breu referència a les diferents alternatives de poder: predomini de conservadors i liberals (amb la col·laboració de monàrquics i carlins) entre 1875 i 1901, encara que cap a la fi del període la minoria republicana comença a tenir importància; govern municipal en mans del republicanisme blasquista entre 1901 i 1911, que el perd en favor dels carolo-alfonsino-lliguers (com els denomina la premsa republicana) per a recuperar-lo a les darreries de la dècada dels deu i perdre'l de nou el 1923 a conseqüència de la dictadura de Primo de Rivera.

Aquestes diferents alternatives suposen, certament, canvis significatius en la política urbana, però de l'anàlisi realitzada hom pot deduir que aquestes dife-

rències es basen més en l'elevat nivell de mobilització popular i d'enfrontament amb el poder central assolit durant els períodes de govern republicà de la ciutat que en l'existència de canvis qualitatius de la política urbana que, com ja hi hem insistit repetidament al llarg del treball, presenta una significativa continuïtat. En un intent d'equanimitat, caldria, tanmateix, valorar amb un criteri quelcom diferent el període 1918-23 en el qual es produeixen alguns fets que semblen indicar una certa ruptura amb els períodes precedents: impuls a la reforma fiscal, iniciatives concretes en el camp de la qüestió de l'habitatge obrer, plantejament de la conveniència de socialitzar alguns serveis públics, etc.

Lògicament, l'època de la Dictadura, amb les variants que suposen l'acceleració de la política d'obres públiques, la política d'austeritat de les despeses corrents i l'aparició de signes inequívocs de *grandeur*, representa un retorn al poder polític municipal de la classe dominant (els regidors corporatius) i, per tant, el restabliment d'una política urbana netament conservadora amb un matis d'indubtable paternalisme (la qüestió de la mendicitat).

A MANERA DE CONCLUSIÓ

L'objectiu del present treball era analitzar el procés de conversió de València de ciutat pre-capitalista en ciutat capitalista, procés que, si bé tenia lògicament precedents, es consolida de manera clara durant el període d'anàlisi escollit. Aquest objectiu requeria dos tipus d'esforç paral·lels. D'una banda, era imprescindible plantejar un esquema general interpretatiu que permetés d'analitzar el procés tot mirant de copsar-ne la complexitat, i especialment el seu caràcter dinàmic i contradictori, però possibilitant ensems una delimitació temàtica concreta que servís per a excloure de l'anàlisi determinats aspectes que, si bé són d'un gran interès, fessin inabordable la recerca. De l'altra banda, la contrastació de l'esquema interpretatiu proposat exigia l'acumulació i anàlisi d'un volum considerable d'informació sobre cada un dels aspectes jutjats per endavant com a rellevants. Aquesta àrdua labor de recollida i anàlisi de la informació ha determinat variacions significatives de la importància relativa de cada un dels seus aspectes, així com la necessitat de modificar alguns dels plantejaments o interpretacions que es van realitzar a les fases inicials de la recerca.

El compliment —amb les limitacions i insuficiències que, ben segur, podrà detectar-hi el lector— dels dos objectius assenyalats, permet —almenys aquest és el nostre desig— de comprendre millor el «cas» de la ciutat de València en allò que és comú a d'altres ciutats espanyoles i europees contemporànies i també en allò que n'és específic.

A la introducció apuntàvem que els valuosos treballs de Francesc Roca havien estat, en sentit estricte, l'origen de la present investigació. Una de les preocupacions bàsiques inicials, encara que en acabant la recerca hagi seguit, parcialment, d'altres viaranys, era l'interrogant sobre les semblances i diferències amb el cas de Barcelona i, en concret, fins a quin punt la història urbana de la ciutat de València podria trobar una de les seves claus explicatives en l'existència d'un «bloc urbà» dominant estructurat entorn de la pràctica econòmica, política i ideològica d'una fracció de la classe dominant (la Lliga en el cas de Barcelona). Probablement la resposta a aquesta pregunta exigeix un

major grau d'aprofundiment que el que ens ha estat possible assolir, però, de tota manera, sembla necessari avançar com a mínim una hipòtesi. Aquesta seria, ras i curt, que en el cas de València les característiques específiques de la seva classe dominant —que formen una unitat amb el model de desenvolupament econòmic seguit— determinen la inexistència d'aquest bloc urbà dominant. Existeix certament un «model» urbà —el de la burgesia restauradora de la darrereria del XIX— no massa ben definit, però hi manquen algunes característiques essencials com són l'existència d'una voluntat explícita de transformació de la ciutat al servei d'uns interessos econòmics concrets, l'absència de la voluntat de dirigir el conjunt del territori (la consciència de capitalitat), l'absència d'intel·lectuals orgànics (els intel·lectuals de la Renaixença són funcionals a la classe dominant agràrio-comercial-exportadora de negocis urbans, però no fan pas un paper comparable al dels intel·lectuals de la Lliga en la formulació de la *Gross-Barcelona*). La no contestació del model i la seva assumpció (i, àdhuc, impuls) per part dels representants de les classes subalternes no constitueix, en opinió nostra, un element suficient per a poder parlar de l'existència d'un bloc urbà dominant a la ciutat de València durant el període analitzat. En aquest sentit els casos de València i Barcelona semblen presentar profundes diferències.

BIBLIOGRAFIA

- A.A.V.V., *Evolución de la economía valenciana 1878-1978* (València, Caja de Ahorros de València, 1978).
- *País Valencià. Geografia i història* (València, Ed. Eliseu Climent, 1980).
- *Burguesia i anticatalanisme al País Valencià*, «L'Avenç», núm. 5 (setembre de 1977).
- *Introducció a l'economia del País Valencià* (València, Ed. Eliseu Climent, 1980).
- ASOCIACIÓN DE HUERTOS PARA OBREROS, *Estatutos de la Asociación de Huertos para Obreros* (València, Tipografía Moderna Manuel Gimeno, 1908).
- AYMONINO, Carlo, *Origini e sviluppo della città moderna* (Pàdua, Marsilio Editori, 1971).
- AYUNTAMIENTO DE VALENCIA, *Informe que en cumplimiento del art. 17 del Real Decreto 18-1-1849 eleva la Comisión Permanente de Salubridad Pública de esta ciudad a la Junta Municipal de la misma* (València, Imprenta Jaume Martínez, 1849).
- *Proposición presentada al Excmo. Ayuntamiento de Valencia para la construcción de una fábrica municipal de gas de agua para el alumbrado público y particular de la ciudad* (València, Talleres de Imprimir Vda. de Emilio Pascual, 1905).
- *Memoria para el ensanche de Valencia* (València, Imprenta de la Regeneración Tipográfica, 1859).
- *Reforma y mejora del interior de la ciudad* (València 1912).
- *Proyecto de apertura de una Gran Vía entre las expuertas de Ruzafa y S. José* (València, Imprenta de Manuel Alufre, 1891).
- BASSOLS COMA, Manuel, *Génesis y evolución del derecho urbanístico español (1812-1956)* (Madrid, Ed. Montecorvo, 1973).
- BEDARIDA, François, *The Growth of Urban History in France: Some Methodological Trends*, H. J. DYOS (ed.), *The Study of Urban History*.
- BELLI, Attilio, *Napoli: l'uso del colera per la trasformazione di una città meridionale*, «Studi Urbani e Regionale», núm. 8 (Milà, Franco Angeli Editore, 1976).
- BERGERON, Louis, i RONCANYOLO, Marcel, *De la ville préindustrielle à la ville industrielle. Essai sur l'historiographie française*, dins A.A.V.V., *La formazione della città industriale*, «Quaderni Storici», núm. 27 (Ancona, setembre-desembre 1974).
- BETRI, M. Luisa, *La questione sanitaria a Cremona: problemi e provvedimenti (1830-1880)*, «Storia Urbana», núm. 3 (Milà, Franco Angeli Editore, 1977).

- BERNARD, Philippe J., *Structures urbaines et prix du sol*, «Revue Economique» (1972).
- BRIAN J. L. BERRY, i GARRISON, William, *Recenti sviluppi delle teorie del central-place*, dins Gino LUSSO (ed.), *Economia e Territorio* (Milà, Franco Angeli Editore, 1977).
- BURKE, Peter, *Gli studi sulle città in Inghilterra nei secoli XVIII-XIX*, dins A.A.V.V., *La formazione della città industriale...*
- BURRIEL DE ORUETA, E., *La Huerta de Valencia. Zona sur* (València, Institución Alfonso el Magnánimo, 1971).
- *Desarrollo urbano en Castellón de la Plana* (Madrid, Universidad Autónoma de Madrid. Departamento de Geografía, 1971).
- BUSCAGLIA, Augusto, *Contraddizioni urbani, intervento dello Stato e organizzazione del territorio*, dins Francesco INDOVINA (ed.), *Capitale e territorio* (Milà, Franco Angeli Editore, 1976).
- CALDUCH CERVERA, Joan; VARELA BOTELLA, Santiago, i CAPEL, Horacio, *Guía de arquitectura de Alacant* (Alacant, Colegio Oficial de Arquitectos de Alicante, 1979).
- CAPEL, Horacio, *Capitalismo y morfología urbana en España* (Barcelona, Los Libros de la Frontera, 1975).
- CARRACIOLO, Alberto, *Della città tradizionale alla città nell'età del capitalismo*, dins A.A.V.V., *La formazione della città industriale...*
- CASTELLÓ, Josep Emili, *Bases de la demografía contemporánea del País Valenciano*, dins A.A.V.V., *Siete temas de historia contemporánea del País Valenciano* (Universidad de València, Facultad de Filosofía y Letras, 1974).
- CASTELLS, Manuel, *La cuestión urbana* (Madrid, Ed. Siglo XXI, 1974).
- CASTILLO GUIJARRO, M., *El problema de la mendicidad en Valencia* (València, Imprenta V. Climent, 1933).
- CAVANILLES, Joseph, *Observación sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reino de Valencia* (Madrid, Biblioteca Valentina, 1975). Edició facsimil.
- CECCARELLI, Paolo, i INDOVINA, Francesco (ed.), *Risanamento e speculazione nei centri storici* (Milà, Franco Angeli Editore, 1976).
- CERDÀ, Ildefons, *Teoría general de la urbanización* (Madrid, Instituto de Estudios Fiscales, 1968). Edició facsimil.
- CERDÀ, Manuel, *Els moviments socials al País Valencià* (València, Institució Alfons el Magnànim, 1981).
- CIPOLLA, Carlo, *The Industrial Revolution. The Fontana Economic History of Europa* (Londres, Collins/Fontana Books, 1973).
- CONFEDERACIÓN ESPAÑOLA DE CAJAS DE AHORRO, *Estadísticas básica de España 1900-1970* (Madrid, Confederación Española de Cajas de Ahorro, 1975).
- CORTÉS MILLARES, José, *Crecimiento urbano de Alcoy en el siglo XIX* (Ayuntamiento de Alcoy 1976).
- DARDANO, Giancarlo, *Epidemie, contesto urbano e interventi di risanamento a Genova 1830-1880*, «Storia Urbana», núm. 3 (Milà, Franco Angeli Editore, 1977).
- DE TERÁN, Fernando, *Planeamiento urbano en la España contemporánea* (Barcelona, Ed. Gustavo Gili, 1978).
- DYOS, H. J., i WOLF, M., *The Victorian Cities. Images and Realities* (Londres-Boston, Routledge & Kegan Paul, 1973).
- DYOS, H. J., *Agenda for Urban Historians*, dins H. J. DYOS (ed.), *The Study of Urban History* (Londres, Arnold Publishers, 1971).
- FOLIN, Mariano, *Appunti sulla produzione capitalistica delle «condizioni generali»*, dins Francesco INDOVINA (ed.), *Capitale e Territorio* (Milà, Franco Angeli Editore, 1976).
- ENGELS, F., *El problema de la vivienda y las grandes ciudades* (Barcelona, Ed. Gustavo Gili, 1974).
- FONT DE MORA, Lluís, *Taronja i caos econòmic* (València, Ed. Tres i Quatre, 1971).
- FOLIN, Mariano, *Appunti sulla produzione capitalistica delle «condizioni generali»*, dins A.A.V.V., *La formazione della città industriale...*
- GARCÍA BONAFÉ, Màrius, *Les arrels d'una debilitat nacional*, dins A.A.V.V., *Raons d'identitat al País Valencià* (València, Ed. Eliseu Climent, 1980).
- GERSCHENKRON, A., *Algunos problemas metodológicos de historia económica*, dins A.A.V.V., *Atraso económico e industrialización...*
- GIL SUMBIELA, L., *Historia del abastecimiento de agua potable de Valencia* (València, Ed. Vda. de Emilio Pascual, 1907).

- GIRALT, Emili, *Antecedents històrics*, dins A.A.V.V., *L'estructura econòmica del País Valencià* (València, Ed. L'Estel, 1970).
- GIUCCI; DAL, Co; MANIERI i TAFURI, *La ciudad americana* (Barcelona, Ed. Gustavo Gili, 1975).
- GLAAB, Charles, *The Historian and the American City: A Bibliographic Survey*, dins HAUSER & SCHONORE (ed.), *The Study of Urbanization* (Nova York, John Wiley & Sons, 1965).
- GOODALL, Brian, *La economía de las zonas urbanas* (Madrid, Ed. I.E.A.L., 1977).
- GOZÁLVIZ PÉREZ, V., *La ciudad de Elche* (Universitat de València, 1976).
- JOHNSON, James H., *Geografía urbana* (Barcelona, Ed. Oikos-Tau, 1974).
- KEMP, Tom, *La revolución industrial en la Europa del siglo XIX* (Barcelona, Ed. Fontanella, 1974).
- LABINI, Sylos, *Saggio sulle classi sociali* (Bari, Ed. Laterza, 1975).
- LASTRES RUIZ, F., *El conflicto del gas en Valencia y la fábrica de D. Agustín Touchet Giblet* (Madrid, Imprenta Hijos de M. O. Hernández, 1898).
- LASUEN, J. R., *Ensayos sobre economía regional y urbana* (Barcelona, Ed. Ariel, 1976).
- LAVOLLÉE, René, *Les classes ouvrières en Europe. Études sur leur situation matérielle et morale*, II (París, Guillaumin et Cie, 1882).
- LEBÓN Y CÍA., *Instancia presentada por los señores Eugeni Lebón y Cía. a la información pública del proyecto de gas municipal de agua* (València, Talleres de Imprimir Vda. de Emilio Pascual, 1906).
- LÓPEZ HERNANDO, J. J., *Análisis histórico de la hacienda municipal de Valencia* (València 1981). Inèdit.
- LLORENS, Tomàs, *El moviment modern i el racionalisme en l'arquitectura i l'urbanisme valencians*, dins A.A.V.V., *Arguments-1* (València, Ed. L'Estel, 1974).
- LLUCH, Ernest, *La via valenciana* (València, Ed. Tres i Quatre, 1976).
- LOJKINE, Jean, *La politique urbaine dans la région parisienne 1945-1972* (París, Ed. Mouton, 1972).
- *Contribución a una teoría marxista de la urbanización capitalista*, dins A.A.V.V., «Documents d'Anàlisi Urbana», núm. 2 (Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona, Bellaterra 1975).
- *¿Existe una renta del suelo urbano?*, dins A.A.V.V., «Documents d'Anàlisi Urbana», núm. 2.
- MARMO, Marcella, *Il piano di risanamento e ampliamento dal 1885 a Napoli*, «Storia Urbana», núm. 2 (Milà, Franco Angeli Editore, 1977).
- MARTÍNEZ LÓPEZ, J., *La estructura profesional de la población valenciana: un análisis histórico* (Facultat de Ciències Econòmiques de València 1975). Treball de curs, inèdit.
- MARTÍNEZ SANTOS, V., *Cara y cruz de la sedería valenciana* (València, Institució Alfons el Magnànim, 1981).
- MARTÍNEZ SERRANO, J. A., *La formación de la industria valenciana (1880-1913)* (Facultat de Ciències Econòmiques i Empresarials de València, novembre de 1977). Tesi doctoral.
- MARX, Carlos, *El capital* (Madrid, Fondo de Cultura Económica, 1968).
- MASSANA, C., i ROCA, F., *Estratègies urbanes i realitat urbana a la regió de Barcelona*, dins A.A.V.V., *Economía crítica: una perspectiva catalana* (Barcelona, Edicions 62, 1972).
- MINISTERIO DE TRABAJO, *Estadísticas de los salarios y jornadas de trabajo (1914-1925)* (Madrid 1927).
- MIONI, Alberto, *La crescita urbana in Italia nell'età industriale: problemi, ricerche e ipotesi di lavoro*, dins A.A.V.V., *Sulla crescita urbana in Italia*, «Studi Urbani e Regionali», núm. 11 (Milà, Franco Angeli Editore, 1977).
- NADAL, Jordi, *La población española* (Ed. Ariel).
- PALAFÓX, Jordi, *La incidencia de la depresión económica mundial de los años 30 y la crisis de la economía española* (Facultat de Ciències Econòmiques de València 1978). Tesi doctoral.
- PEÑÍN, Albert, *Valencia (1874-1959). Arquitectura y arquitectos* (València, Escuela Técnica Superior de Arquitectos de Valencia, 1978).
- PÉREZ CASADO, Ricard, *Demografía*, dins A.A.V.V., *L'estructura econòmica del País Valencià...* — *Camp i ciutat al País Valencià recent*, «L'Espill», núms. 1-2 (València 1979).
- PÉREZ PUCHAL, Pere, *Geografía de la población valenciana* (València, Ed. L'Estel, 1976).
- PÉREZ PUJOL, E., *La cuestión social en Valencia* (València, Imprenta de José Doménech, 1872).

- *Discurso pronunciado en el Congreso Sociológico Nacional convocado por el Ateneo Casinero Obrero* (València, Imprenta Manuel Alufre, 1883).
- PESET Y VIDAL, *Topografía médica de Valencia* (València 1878).
- PICCINATO, Giorgio, *La costruzione dell'urbanistica. Germania 1871-1914* (Roma, Officina Edizione, 1974).
- PICÓ, Josep, *Empresario e industrialización. El caso valenciano* (Madrid, Ed. Tecnos, 1976).
- PORTELLI, M., *Gramsci e il blocco storico* (Bori, Ed. Laterza, 1976).
- PRÉTECEILLE, Edmond, *Jeux, modèles et simulations* (París, Ed. Mouton, 1974).
- *La planification urbaine. Les contradictions de l'urbanisation capitaliste*, «Économie et Politique» (març de 1974).
- PRÉTECEILLE, E., PENÇON, Monique, i RENDER, Paul, *Equipements collectifs, structures urbaines et consommation sociale* (París, Ed. C.S.U., 1975).
- POULANTZAS, Nicos, *Poder político y clases sociales en el estado capitalista* (Madrid, Ed. Siglo XXI, 1972).
- RAMOS GARCÍA, Elvira, i MARSET CAMPOS, Pedro, *Valencia entre 1891 y 1912*, «Medicina Española», núm. 76 (1977), ps. 321-345.
- RÉMY, Jean, *La ville, phénomène économique* (Bruselles, Ed. La Vie Ouvrière, 1966).
- ROCA ROSSELL, F., *Política econòmica i territori a Catalunya 1909-1939* (Barcelona, Ed. Ketres, 1979).
- *Las ciudades en el mundo. Modelos y realidades* (inèdit).
- RÓDENAS, Clementina, *Banca i industrialització. El cas valencià 1840-1880* (València, Banco de Promoción de Negocios, 1978).
- ROTHENBERG, J., *The Economics of congestion and pollution: an integrated view*, dins EDEL i ROTHENBERG (eds.), *Readings in Urban Economics* (Nova York, The Macmillan Company, 1972).
- SANCHIS GUARNER, M., *La ciutat de València* (Ajuntament de València 1981).
- SECCHI, Bernardo, *Squilibri regionale e sviluppo economico* (Bari, Marsilio Editori, 1972).
- SOCIEDAD CONSTRUCTORA DE CASAS PARA OBREROS, *Barrios obreros. Proposición de ley sometida a la consideración de los cuerpos colegisladores por el presidente de esta institución*, Excmo. Sr. D. Ramón de Castro Artacho, senador del Reino (València, Establecimiento Tipográfico Doménech, 1906).
- *Estatutos-Bases de la Sociedad Constructora de Casas para Obreros* (València, Establecimiento Tipográfico Doménech, 1903).
- SOCIATS, Rafael, *La indigencia en las ciudades y su mejora por la beneficencia pública* (València, Imprenta Manuel Alufre, 1877).
- SOLER, Vicent, *Industrialització al País Valencià: la conjuntura expansiva de la 1.ª Guerra Mundial i la crisi posterior (1914-1923)* (Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de València 1977). Tesi doctoral.
- SIMÓ, Trinidad, *La arquitectura de renovación urbana en Valencia* (València, Ed. Albatros, 1973).
- SORRIBES MONRABAL, J., *Desenvolupament capitalista i transformacions territorials al País Valencià (1960-1975): el cas de l'Horta* (Facultat de Ciències Econòmiques i Empresariales de València 1978). Tesi doctoral.
- *Burguesia i creixement urbà a la ciutat de València: Notes per a una anàlisi històrica*, dins A.A.V.V., «Arguments-4» (València, Ed. L'Estel, 1979).
- *Demografía y urbanización en el País Valenciano, siglos XIX y XX*, dins A.A.V.V., *Historia del País Valenciano* (en premsa).
- SUTCLIFFE, Anthony, *Ocaso y fracaso del centro de París* (Barcelona, Ed. Gustavo Gili, 1973).
- TEIXIDOR DE OTTO, M. J., *Funciones y desarrollo urbano de Valencia* (València, Institució Alfons el Magnànim, 1976).
- TOBOSO PUERTAS, J. F., *La vitivinicultura en el País Valenciano* (Facultat de Ciències Econòmiques de València, Departament d'Història de les Doctrines Econòmiques, 1976).
- TOPALOV, Christian, *Capital et propriété foncière* (París, Ed. C.S.U., 1974).
- TSURU, Shigeto, *The Economic Significance of Cities*, dins HANDLIN & BURCHARD (eds.), *The Historian and the City* (The M.I.T. Press). *External Economics*, dins EDEL & ROTHENBERG (eds.), *Readings in Urban Economics* (Nova York, The Macmillan Company, 1972).
- VEGES TÚ i MEDITERRÀNIA, *Génesis y evolución de las propuestas de ensanche de Valencia 1750-1860* (febrer de 1981). Inèdit.

FONTS UTILITZADES

Arxiu de la Reial Societat Econòmica d'Amics del País de València.
Arxiu i biblioteca Nicolau Primitiu.
Llibres d'actes de l'Excm. Ajuntament de València.
Llicències de construcció (Arxiu Municipal).
«Almanaque de Las Provincias» (necrològiques)
«Las Provincias».
«El Mercantil Valenciano» (Hemeroteca Municipal).
Padrons municipals de 1887 i 1924 (Arxiu Municipal).